la Mésopotamie seront significatifs et importants. C'est davantage une question de bon-sens que de critères théoriques.

A. FINET

*
* *

IN MEMORIAM

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl
16 augustus 1882 - 16 november 1976

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl is van ons heengegaan. Hoewel zijn gezondheid in de laatste decade van zijn leven wel eens te wensen overliet, leek het er meermalen op, dat Franz Böhl zich in de kring van zijn promovendi, leerlingen en vrienden nog lang zou blijven handhaven. Toen ik mijn promotor en leermeester op 16 augustus 1976 ter gelegenheid van zijn 94ste verjaardag een bezoek bracht in zijn bungalow te Milsbeek (L), had ik toch niet het gevoel, dat ik hem zou terug zien. Hoewel lichamelijk verzwakt, behield onze leermeester tot zijn laatste ademtocht, zoals zijn predikant mij vertelde, de zo merkwaardige helderheid van geest, die hem altijd had gekenmerkt.

Franz de Liagre Böhl werd in 1882 in Wenen geboren. Hij was Oostenrijker en zijn gezicht begon te stralen, wanneer het gesprek op Keizer Franz Joseph kwam : maar die heb ik toch vele malen in Wenen gezien, toen ik daar gymnasiast was ! Frans Böhl kon vertellen over zijn vakgenoten uit de 19de eeuw, oud-testamentici en assyriologen, waarbij hij dan wel eens vergat, dat zijn eigen wortels ook in de 19de eeuw lagen. Met zijn 94 jaren was hij de nestor van alle assyriologen in de gehele wereld, en

vrij zeker de nestor van alle orientalisten.

Vader Eduard Böhl,die 39 jaren lang een leerstoel voor Evangelische theologie aan de Weense Universiteit bezette, had een grote wetenschappelijke naam als kerkhistoricus (D. Eduard Böhl, *Beiträge zur Geschichte der Reformation in Osterreich* (Jena 1902). Het is voor de wetenschap in Nederland van groot belang geweest, dat Eduard Böhl, wiens eerste echtgenote een dochter van de beroemde Kohlbrugge was, na haar dood wederom een Nederlandse huwde. Na het overlijden van Eduard Böhl in 1903 vestigde zich Jacqueline Böhl, geboren baronesse van Verschuer, met de kinderen, eerst in Den Haag, daarna in Leiden. Zo kwam Franz Böhl in de Wilhelminische periode in de vacanties naar Nederland en werd hij daarna ook Nederlander. Hij sprak onze taal, met een licht accent, op voortreffelijke wijze. De bezittingen van de familie van Verschuer lagen ten noorden van Gennep tegen de Duitse grens aan. Tijdens zijn Groningse en Leidse jaren, waar hij in 1913, resp. in 1927 werd benoemd, verhaalde hij ons weleens over deze landgoederen, Rittergüter zoals hij het uitdrukte. Vele malen heb ik bij een voettocht over dit Rittergut het fraaie Noord-Limburgse landschap van het Jansbos kunnen bewonderen. Franz Böhl genoot zichtbaar van zulke wandelingen, zoals hij ook in jongere jaren (1932) genoot van bergbestijgingen in het terrein van de Mont-Blanc.
Franz Böhl was een geboren docent en lezinggever. Ik volgde zijn colleges vanaf oktober 1931. Men kon bij hem een gaaf en volledig dictaat maken, waarbij vooral zijn historische kennis van het gehele Nabije Oosten opviel. Daarbij had hij ook voorkeur voor bepaalde perioden : 1. De derde dynastie van Ur ; 2. Het tijdperk der Sargonieden ; 3. De rivaliteit tussen de pharao's der 18de en 19de dynastie en de koningen van het Hethietische Imperium. De colleges bereikten ons in nauwkeurig uitgewerkte vorm. Ik zelf kwam er zodoende toe het onderwerp van mijn proefschrift in de Hethietische architectuurgeschiedenis te zoeken.

Böhl was semietist, in het bijzonder hebraicus, daarnaast werd

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl
(16/VIII/1882 - 16/XI/1976)

hij ook assyrioloog en oud-testamenticus. Hij heeft twee dissertaties geschreven. Bij al deze onderdelen van zijn wetenschappelijk werk kan men steeds veelzijdigheid vaststellen. In 1909 verscheen zijn eerste dissertatie : *Die Sprache der Amarnabriefe, mit besonderer Berücksichtigung der Kanaanismen* (LSS V, 2). In 1911 volgde zijn theologische dissertatie : *Kanaanäer und Hebräer. Untersuchungen zur Vorgeschichte des Volkstums und der Religion Israels auf dem Boden Kanaans* (BWAT, Heft 9). Grote bekendheid verwierven zijn commentaren op de boeken van het Oude Testament (*Genesis, Exodus* en *De Psalmen*) en een reeds driemalen herdrukte Nederlandse editie van *Het Gilgamesj-Epos. Nationaal heldendicht van Babylonië*. Groot was ook Böhl's kennis van opgravingsterreinen. In 1926, 1927 en 1928 groef hij met E. Sellin et G. Welter in het Bijbelse Sichem, waaruit verscheidene publicaties voortkwamen, samengevat in : *Palestina in het licht der jongste opgravingen* (Amsterdam 1931). In 1926 tot 1928 maakte hij studiereizen in Palestina, Syrië en Turkije ; in 1932 werd een studiereis naar Irak ondernomen ; in 1939 vertoefde hij wederom in Irak en maakte van daar uit een grote orienteringsreis door Perzië. Het hoeft geen betoog dat de colleges van Franz Böhl veelvuldig op persoonlijke ervaring berustten, met nauwkeurige geografische beschrijvingen, waarbij steeds de historische methode op de voorgrond stond. Böhl zag ook in, dat het noodzakelijk is de publieke belangstelling te wekken, ten einde met steun daarvan meer te bereiken voor opgravingen en historische studies.

Zijn werkzaamheid op het gebied der assyriologie blijkt uit de vele artikelen en recensies in tijdschriften en feestbundels, maar vooral ook uit zijn *Mededeelingen uit de Leidsche verzameling van Spijkerschrift-Inscripties*, I-III (Amsterdam 1933-1936, MKNAW, 82, serie B) ; voorts : *Der babylonische Fürstenspiegel* (Leipzig 1937 ; MAOG XI/3) ; *Het probleem van Eeuwig Leven in de Cyclus en het Epos van Gilgamesj* (MKVAW, IX/3 1948) ; *Het tijdvak der Sargonieden volgens brieven uit het Koninklijk Archief te Nineve*. Ten behoeve van het academisch onderwijs verscheen *Akkadian Chrestomathy*. Volume 1 : *Selected Cuneiform Texts*, copied from the Cuneiform by Madelon M. Ver-

stijnen (Leiden 1947). Böhl's bibliographie telt 321 nummers.

Toen ik in 1933 met enkele van zijn leerlingen het initiatief nam tot het oprichten van een Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux" was Franz de Liagre Böhl een dergenen, die terstond bereid was door woord en geschrift de kennis van het oude Nabije Oosten verder uit te dragen. Uit dat initiatief groeide het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* (verschenen Nos. 1-24, 1933-1976), waarin Böhl vele malen heeft gepubliceerd. Toen ik in 1939 het initiatief nam tot het oprichten van een Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, was Franz Böhl bereid zijn geestelijke gaven ten bate van deze nieuwe onderneming in te zetten. Zo werd hij samen met professor Adriaan de Buck de eerste tweehoofdige directie van dat Instituut. Na zijn aftreden als directeur (1955) kon ik zelf (tot directeur benoemd in december 1955) mede profiteren van de voortreffelijke relaties, die Böhl als mens en geleerde op het terrein der oudoosterse wetenschappen had opgebouwd.

Het tijdschrift *Bibliotheca Orientalis*, dat ik in 1943 stichtte en waarvan ik tot einde 1975 redacteur, resp. hoofdredacteur ben geweest, kwam met volle medewerking van Franz Böhl tot stand ; van 1943 tot 1977 is hij mede-redacteur van dat tijdschrift gebleven, waarbij aan zijn adviezen grote waarde werd gehecht. W.H. Ph. Römer heeft hem in BiOr herdacht (BiOr XXXIII, No. 3/4, Mei-Juli 1976).

Franz Böhl hechtte er grote waarde aan, dat zijn studenten een goede kennis hadden van de assyrisch-babylonische geschiedenis en wel van het derde millennium, via Ur III, het rijk van Hammurabi, het rijk der Assyriërs, het Babylonische rijk van de val van Nineve tot de verovering van Babylon in 539 door de Perzen. Aan vele classici, historici, theologen en archeologen heeft hij zo de kennis bij gebracht van de grote culturen in het oude Nabije Oosten. En hij deed dit steeds tot aan zijn emeritaat in 1953 op zulk een wijze, dat zijn studenten en toehoorders op colleges en lezingen, die hij bij honderden in de twintiger tot veertiger jaren van deze eeuw heeft gehouden,

enthousiast werden en hun enthousiasme weer overdroegen aan anderen, aan een jongere generatie. Zo is het succes van het Genootschap "Ex Oriente Lux" zeer zeker voor een groot deel te danken aan de enorme activiteiten van Franz de Liagre Böhl.

Men zegt wel eens, dat van een hoogleraar verwacht kan worden, dat hij een 'school' sticht. Welnu, Franz de Liagre Böhl deed meer dan dat : hij stichtte een traditie in Nederland. De belangen van zijn leerlingen waren hem heilig. Hij vocht voor zijn leerlingen en bleef doorvechten. Zijn invloed en zijn arm reikten tot ver over de Nederlandse grenzen. Op zijn voorspraak konden carrières worden opgebouwd. Hij werd ook buiten Nederland geëerd. Hij werd ere-doctor van de Universiteit te Leuven en lid van de Koninklijke Vlaamse Academie van Wetenschappen te Brussel ; hij was ere-doctor van de universiteiten in Bonn en Debrezen. Op jeugdige leeftijd werd hij lid van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam (1924).

Toen de in ballingschap te Doorn levende Keizer Wilhelm II de archeologisch georienteerde 'Doorner Arbeitsgemeinschaft' stichtte, was Franz de Liagre Böhl, met enkele andere Nederlandse, Duitse en Oostenrijkse hoogleraren van het begin af aan lid van deze "Gemeinschaft". In 1950 beleefde Franz de Liagre Böhl zijn grootste glorie. Böhl was afgevaardigd naar de herdenking van het 25-jarig bestaan van de Hebrew University, waar hij ook in 1925 de eerstesteen-legging had bijgewoond. Daardoor werd hij gevraagd (gedeeltelijk in Oud-Hebreeuws) te spreken namens de vele buitenlandse congressisten. Deze rede werd besloten met een minutenlang aanhoudende ovatie en een accolade van de eerste president van Israel Chaim Weisman.

Aan Franz de Liagre Böhl bewaar ik zeer persoonlijke herinneringen, veel te veel hier op te noemen. Böhl had een plezierige eigenschap : hij kon nooit boos worden, ik althans heb hem nooit boos gezien. Toen wij beiden in Wereldoorlog II bij de Duitse Sicherheits-Dienst op het matje zaten, omdat wij een lezing van een bekende Joodse hoogleraar hadden georganiseerd,

bleef Franz Böhl, met een Weens accent, rustig en kalm de vragen van de SS-Sturmführer beantwoorden, met zijn hand achter het oor, ten einde zijn doofheid te accentueren. Zo iets kon alleen Böhl in een rustige gemoedstoestand volbrengen.

Jaren lang zijn wij, promovendi en leerlingen, na Böhl's verhuizing van Leiden naar Milsbeek, op 16 augustus van ieder jaar, naar de bungalow in Milsbeek getrokken, als naar een pelgrimsoord, waar de leermeester welhaast een kwart eeuw woonde en werkte. Op 16 augustus 1976 waren wij daar voor het laatst. De stem van de leermeester is verstomd, zijn pen krast niet meer over het papier. Maar zijn geest van saamhorigheid, van traditie, van liefde voor de wetenschap zal onzerzijds worden voortgezet.

Onze gedachten gaan uit naar zijn echtgenote, kinderen en kleinkinderen. Hun verlies is zwaar, maar zij zullen het weten te dragen, wetende, dat Franz de Liagre Böhl een man was *'bene meritus de historia antiqua et orientali*.

Op Franz de Liagre Böhl is van toepassing het prachtige vers van Lucretius :

Nil igitur mors est ad nos neque pertinet nilum
Quandoquidem natura animi immortalis habetur

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl *Requisce in pace*

BEMELEN, december 1976 A.A. KAMPMAN

*

* *